

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, I, 175; III, 158, 245; V, 17; VI, 125, 157, 253; Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Hakkâ'ıku't-tefsîr: Tefsîrü'l-Kur'âni'l-âzîm* (nşr. Seyyid Umrân), Beyrut 2001, II, 355-356; Herevî, *Şad Meydân*, Kahire 1954, s. 20; a.m.f., *Menâzilü's-sâ'irîn* (nşr. S. de Laugier de Beaurecueil), Kahire 1962, s. 25; Affüddin et-Tilimsânî, *Şerhu Menâzil* (nşr. Abdülhafız Mansûr), Tunus 1989, I, 149-152; Baklî, *Meşrebü'l-ervâh* (nşr. Nazif M. Hoca), İstanbul 1974, s. 38; Abdürrezzâk el-Kâşânî, *Şerhu Menâzil*, Beyrut 1995, s. 75-76; a.m.f., *Tasavvuf Sözlüğü* (trc. Ekrem Demirli), İstanbul 2004, s. 118-119; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, Kahire 1403/1983, II, 30-36; İbn'l-Hatîb, *Ravzatu't-ta'rif* (nşr. Muhammed el-Kettânî), Beyrut 1970, II, 471; Ni'metullah b. Mahmûd, *el-Fevâilü'l-ilâhiyye*, İstanbul 1326, II, 455; İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü'l-fukarâ*, Bulak 1256, s. 166; İsmâil Hakkî Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, İstanbul 1255, IV, 502-503; Mahmûd Ebû'l-Feyz el-Menûfî, *et-Temkîn fi şerhi Menâzilü's-sâ'irîn*, Kahire 1969, s. 70-73; Abdürrezzâk Tek, *Tasavvufî Mertebeler -Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği-*, Bursa 2008, s. 93-94; Ali Refîî, "Te-bettül", *DMT*, IV, 69-70; Ahmed et-Tîb, "et-Te-bettül", *el-Mevsû'atü'l-İslâmiyyetü'l-âmmeh*, Kahire 1422/2001, s. 329; Pervâne Urucniyâ, "Te-bettül", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, Tahran 1380/2002, VI, 368-370.

ABDURREZZAK TEK

TEBEU't-TÂBİİN

(تبع التابعين)

Tâbiîni müslüman olarak gören
ve müslüman olarak ölen
üçüncü nesli ifade eden terim.

Sözlük anlamı "tâbiîni izleyenler"dir; tâbiîni müslüman olarak görüşen ve müslüman olarak ölenleri daha özel anlamıyla tâbiîni neslinin âlimlerinden hadis rivayet edenleri ifade eder. Tebeu't-tâbiîni sahâbe ve tâbiînden sonraki üçüncü nesildir ve **etbâu't-tâbiîni** (**etbâ'**) diye de anılır. Tebeu't-tâbiîni devrinin başlangıcını ve sonunu kesin sınırlarla belirlemek mümkün değildir. Hadis râvilerini tabakalara ayıran bazı âlimler, tebeu't-tâbiîni dönemini son tâbiî kabul edilen Halef b. Halîfe'nin vefat tarihi olan 180 (796) yılında başlatmakta ve 220 (835) yılında sona erdirmektedir. Ancak tebeu't-tâbiîni devri çok daha erken tarihte başlamış olan Şu'be b. Haccâc ve İmam Mâlik gibi bu neslin önde gelen şahsiyetleri 180 yılından önce vefat etmişlerdir. Dolayısıyla bu neslin bazı üyeleri 220 yılı gibi geç tarihlere kadar hayatta kalmış olsalar bile onların çoğunluğunun yaşadığı dönemi, tâbiîni döneminin bir kısmını içine alacak şekilde yaklaşık 135-190 (752-806) yılları arasında kabul etmek daha uygun görünmektedir. Bir kimsenin tebeu't-tâbiînden sayılması için bir tâbiîyi kısa bir

süre de olsa görmesi yeterli olmakla birlikte bu neslin birçoğu tâbiîni beraber yaklaşıp aynı devirde yaşamıştır. Tabakat kitaplarında 190'dan (806) sonra vefat edenlerin tebeu't-tâbiînden olup olmadığının tartışılması da 135-190 yılları arasının tebeu't-tâbiîni devri kabul edilmesi gerektiği görüşüne ağırlık kazandırmaktadır. Bu devrin başlangıcı Abbâsîler'in yönetime geçtiği yıllara rastlar. Endülüs'te aynı dönemde Abdurrahman b. Muâviye'nin kurduğu Endülüs Emevî Devleti hüküm sürmektedir. Abbâsîler'in hilâfeti ele geçirmeleriyle birlikte Araplar'la mevâlî arasında görülen ayrılıklar büyük ölçüde ortadan kalkmış, hatta mevâlî Araplar'a karşı birçok alanda ve özellikle ilmî faaliyetlerde üstünlük kazanmıştır.

Farklı kültürlere mensup insanların Müslümanlığı kabul etmesi, tercüme faaliyetlerinin başlaması ve Abbâsî halifelerinin âlimleri desteklemesi gibi etkenler ilmî faaliyetleri tebeu't-tâbiîni döneminde daha da hızlandırmıştır. Bu devirde henüz medrese gibi kurumlar bulunmadığından ilmî faaliyetler camilerde ve evlerdeki ders hallerinde devam ettirilmiş ve isnad kullanımını yaygınlaştırıp hadisler isnadlı şekilde rivayet edilmiştir. Tâbiîni devrinden beri birer ilim merkezi olma özelliğini koruyan Medine, Kûfe, Basra ve Dimaşk gibi şehirlerin yanı sıra Abbâsî Devleti'nin başşehri Bağdat tebeu't-tâbiîni döneminin ortalarında kurulmuş ve kısa zamanda bir ilim merkezi haline gelmiştir. Bu şehirleri Mısır, Vâsît, Horasan, Nişâbur ve Rey takip etmiştir. Abbâsî Devleti sınırları içerisinde meydana gelen kültürel gelişmelerden Endülüs Emevî Devleti etkilendiği için Kurtuba (Cordoba), İşbiliye (Sevilla) ve Tuleytula (Toledo) gibi şehirlerde de ilmî faaliyetler yürütülmüştür.

Tâbiîni döneminde Ömer b. Abdülâzîz'in tâlimatıyla başlayan tedvîn faaliyeti tebeu't-tâbiîni devrinde gelişerek devam etmiş, bu faaliyet neticesinde hadislerin yanında sahâbe ve tâbiîni fetvaları da derlenmiştir. Tedvîn esnasında toplanan malzeme herhangi bir sıra gözetilmeden yazılmaktaydı. Ancak bu şekilde meydana getirilen eserlerden yararlanmanın güçlüğü kısa sürede farkedilince tedvînle birlikte tasnife de ağırlık verilmiş ve sistematik eserler telif edilmeye başlanmıştır. Bunun ilk ürünleri musannef tarzındaki eserler olup bazıları günümüze ulaşmış, bazıları daha sonra tasnif edilen eserlerin içinde kısmen yer almıştır. Tedvîn ve tasnif sürecinde Medine'de Mâlik b. Enes, İbn Ebû Zî'b; Mekte'de İbn Cüreyc, Süfyân b. Uyeyne; Bas-

ra'da Saîd b. Ebû Arûbe, Şu'be b. Haccâc, Rebî' b. Sabîh, Hammâd b. Seleme; Yemen'de Ma'mer b. Râşid; Kûfe'de Süfyân es-Sevrî, İbn Ebû Zâide; Dimaşk'ta Evzâi, Saîd b. Beşîr; Rey'de Cerîr b. Abdülhamîd; Horasan ve Merv'de Abdullah b. Mübârek; Vâsît'ta Hüseyim b. Beşîr öne çıkan âlimlerdir. Öte yandan tebeu't-tâbiîni devrinde isnad sistemi iyice geliştiğinden sayıları gittikçe artan rivayetlerin, uydurma hadislerin ve bunların râvilerinin durumunu inceleyen birçok âlim yetişmiştir. Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Abdurrahman b. Mehdî ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân dönemin önde gelen tenkitçileridir. O zamana kadar râviler hakkında sözlü olarak aktarılan bilgiler bu dönemde derlenip kayıt altına alınmıştır. Hadis ilmiyle beraber Hz. Peygamber'in hayatını ve savaslarını ele alan siyer ve megâzî türleri de gelişmiştir. Tedvîn devrinin başlarında bazı müellifler siyer ve megâziye dair bilgileri toplamışlardı. Bu faaliyetleri sürdüren birçok tebeu't-tâbiîni âlimi bu konuda kitaplar yazmıştır. Bunların en önde gelenleri Ma'mer b. Râşid, Ebû Ma'ser es-Sindî ve Mu'temir b. Süleyman'dır.

Tebeu't-tâbiîni döneminde en çok gelişme gösteren ilim dallarından biri de fıkıhtır. Halkın Emevî yönetiminden duyduğu rahatsızlığı iyi değerlendiren, onların İslâm dinini ve hukukunu ihmal ettiklerini, kendilerinin İslâmî hükümleri hayata geçireceklerini iddia ederek iş başına gelen Abbâsîler, İslâmî ilimleri ve özellikle fıkıh gelişimini desteklemiştir. Halife Mansûr, Irak ve Bağdat'taki ulemânın yanı sıra Medine'ye gittiği sıralarda İbn Ebû Zî'b ve Mâlik b. Enes gibi âlimlerle görüşüp tavsiyelerini dinlemiş, âlimlere ihsanlarda bulunmuş, bütün ülkeye gönderdiği fermanlarla ulemânın eser telif etmesini istemiştir. Onun ve ardından gelen halifelerden Mehdî-Billâh ile Hârûnürreşid'in ülkede hukuk birliğini sağlamak için birtakım girişimlerde buldukları ve bu konuda Mâlik b. Enes gibi fakihlerin görüşlerini aldıkları bilinmektedir. Aynı devirde Kûfe'de Ebû Hanîfe, Süfyân es-Sevrî, Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî; Şam'da Evzâi ve Mısır'da Leys b. Sa'd gibi âlimler fıkıh alanında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Mehdî-Billâh ve Hâdî-İlêhak dönemlerinde kadılık yapan Ebû Yûsuf'a çok değer veren Hârûnürreşid, İslâm tarihinde ilk defa ihdas edilen başkadılık (kâdilkudât) görevini ona vermiştir. Fıkıh alanında sonraki devirlerde örnek alınıp kaynak kabul edilen birçok eser tebeu't-tâbiîni devrinde yazılmıştır. Bunlardan Mâlik b.

TEBEU't-TÂBİİN

Enes'in merfû hadislerle beraber sahâbe ve tâbiîn fetvalarını, Medine amelini ve kendi re'ylerini ihtiva eden *el-Muvatta'* adlı eseri daima ilk sırada zikredilir. Aynı dönemde Medine'de buna benzer eserlerin kaleme alındığı bilinmekle beraber bunların neredeyse hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Irak'ta Ebû Hanîfe ve çevresinin fıkıh meselelerinde dikkate aldığı hadislerin aktarıldığı, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî gibi isimlere ait "Kitâbü'l-Âsâr"lar telif edilmiştir. Hârûnürreşîd, Ebû Yûsuf'tan devletin maliye işlerinde takip edeceği esasları içeren bir kitap yazmasını istemiş, o da meşhur *Kitâbü'l-Harâc*'ını kaleme almıştır. Yine Ebû Yûsuf'un *er-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâ'i, İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*; Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Meb-sût, Kitâbü'l-Hüccce, el-Aşl, es-Siyerü'l-kebîr, el-Câmi'u'l-kebîr, el-Câmi'u's-şâğîr, ez-Ziyâdât* gibi eserleri o dönemden günümüze ulaşan teliflerdir. Öte yandan Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin fıkıh usulü alanındaki bazı tartışmaları kayda geçirdikleri, ancak bunları kitap haline getirmedikleri bilinmektedir.

Bu dönemde ilmî ehliyeti haiz herkesin dinî konularda görüş bildirmesinde bir engel yoktu. Bu sebeple âlimler kendi ictihadlarını esas alıyorlardı. Halk henüz mezheplere ayrılmadığından müslümanlar istedikleri âlimlerden faydalanıyor ve onlara uyuyordu. Yönetim de belirli bir görüşü desteklemiyordu. Diğer taraftan fukaha arasında belde, hoca ve meselelere yaklaşım gibi sebeplerden kaynaklanan birtakım farklılıklar görülüyordu. İlk zamanlarda ehl-i Hicâz ve ehl-i Irâk şeklinde bölgelere nisbet edilen ekolleşme bu dönemde belirginleşerek ehl-i re'y ve ehl-i hadîs diye adlandırılmıştır. Daha sonraki eserlerde görülen benzer taksimler çoğunlukla bu devrin şahısları üzerinden yapılmıştır. Ancak bu gruplandırmalarda ehl-i re'y ve ehl-i hadîs'e yüklenen anlamlara göre kişiler bazan ehl-i re'yden sayılırken bazan ehl-i hadîs arasında zikredilmiştir.

Tefsir ilmi sahasında tebeu't-tâbiîn nesli mütekaddimlerinin son nesli kabul edilir. Bu alanda Mukâtil b. Süleyman, Süfyân es-Sevrî, Zeyd b. Eslem, Verkâ b. Ömer ve Hüşeym b. Beşîr gibi âlimler öne çıkmış, bunlardan bazıları müstakil tefsirler kaleme almıştır. Kur'an-ı Kerim'i baştan sona kadar tefsir eden ilk müfessir olarak tanınan Mukâtil b. Süleyman'a ait *et-Tefsîrî'l-kebîr* günümüze ulaşan örneklerdendir. Bu dönemde rivayet tefsiri yanın-

da dirayet tefsiri de gelişme göstermiş, âyetlerin tefsiriyle birlikte Kur'an'ın metniyle ilgili çeşitli filolojik çalışmalar başlatılmıştır. Tebeu't-tâbiîn devri kıraat ilmi bakımından da önemli olup kıraat-i seb'a imamlarından dördü (Medine'de Nâfi' b. Abdurrahman, Basra'da Ebû Amr b. Alâ, Kûfe'de Hamza b. Habîb ve Ali b. Hamza el-Kisâî) bu nesildendir.

Hâriciyye ve Mu'tezile gibi fırkalar tâbiîn döneminde ortaya çıkmışsa da bunların teşekkülü ve kelâm ilminin tedvini tebeu't-tâbiîn devrinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde bir yandan müslümanların çoğunluğunun benimsediği inanç ilkelerine dair eserler yazılırken bir yandan da genel kabulle aykırı itikadî fırka mensuplarının görüşlerine dair risâleler kaleme alınmıştır. Hâriciyye ve Kaderiyye gibi fırkaların doktrinleri karşısında Selef'in bakış açısını ortaya koyan ilk eserin Ebû Hanîfe'nin *el-Fık-hü'l-ekber*'i olduğu kabul edilmektedir.

Tebeu't-tâbiîn devrinde yaşayan İbrâhim b. Edhem, Süfyân es-Sevrî, Fudayl b. İyâz, Dâvûd et-Tâî, Şakîk-ı Belhî, Ebû Hâşim es-Süfî, Râbia el-Adeviyye ve Abdullah b. Mübârek gibi şahsiyetler tasavvuf alanının önde gelen simalarıdır. Tasavvuf ilminin temelleri bu dönemde atılmış, tasavvuf ilmine kaynaklık eden ilk eserler bu dönemde yazılmıştır.

Nahiv ilminde iki büyük ekol olan Basra ve Kûfe mektepleri tebeu't-tâbiîn devrinde teşekkül etmeye başlamıştır. Bu devirdeki Basralı nahiv âlimlerinin en tanınmışları İsbâ b. Ömer es-Sekâfî, Ebû Amr b. Alâ, Halîl b. Ahmed, Ahfeş el-Ekber, Sîbeveyhi ve Yûnus b. Habîb'dir. Kûfe'de ise Ebû Ca'fer er-Ruâsî, Ali b. Hamza el-Kisâî, Mufaddal ed-Dabbî ve Kâsım b. Ma'n gibi nahivciler yaşamıştır. Arap dili ve nahvi bunların hazırladığı eserlere dayanmaktadır. III. (IX.) yüzyılın başlarında tebeu't-tâbiîn dönemi sona ermekle birlikte İslâm medeniyetinin teşekkül süreci devam etmiş, artık nesillerin esas alındığı tabakalar değil zaman ve mekânın belirleyici olduğu ayrımlar ön plana çıkmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râmihürmüzi, *el-Muḥaddisü'l-fâşil* (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1391/1971, s. 611-624; Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs* (nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin), Kahire 1937, s. 46-48, 152-161; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 323-423; XIV, 243; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, VI, 390-403; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 449-452; M. Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muḥaddisün*, Kahire 1378/1958, s. 243-315; M. Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, Kahire 1383/1963, s. 219-291; Zafer Ahmed et-Tehânevî, *Ḳavâ'id fi 'ulûmi'l-ḥa-*

diş (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Halep 1392/1972, s. 305-345; Muhammed el-Hudârî, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, Beyrut 1400/1980, s. 126-184; Rif'at Fevzi Abdülmuttalib, *Teşvîku's-sünne fi'l-ḳarni's-şânî el-ḥicrî*, Kahire 1400/1981, s. 63-71, 289-430; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, I, 174-268; Ahmed Muhammed Şakîr, *el-Bâ'isü'l-ḥaşîs*, Beyrut 1415/1994, s. 28, 186-189, 237-238, 241-243; Arif Ulu, *Ebû Yusuf ve Kitâbu'l-Âsâr'ı* (yüksek lisans tezi, 1999), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 13-30, 39-67.

ARIF ULU

TEBLİĞ

(التبليغ)

İmamın tekbir ve zikirlerinin cemaate duyurulması anlamında fıkıh terimi.

Sözlükte "bir şeyi veya bir haberi ulaştırmak" anlamındaki **tebliğ** kelâm ilminde "peygamberlerin yükümlü olduğu tebliğ görevi, onların vahiy yoluyla aldıkları bilgiyi insanlara ulaştırması" demektir (bk. DA'VET; PEYGAMBER). Bir kimsenin irade beyanını diğer bir kimseye tebliğ etmeye fıkıhta "risâlet" adı verilmektedir. Cemaate kılınan namazlarda imamın aldığı tekbir, verdiği selâm gibi zikirlerin müezzin veya bir başkası tarafından cemaate duyurulmasına da tebliğ, bu görevi yerine getirene **mübelliğ** denilir. Bu mânâyı ifade etmek üzere **tesmî'** (duyurmak) ve **müsemmi'** (duyuran) terimleri Mâlikî fakihlerince kullanılmıştır. Hz. Peygamber son hastalığında imamlık yaparken Ebû Bekir onun aldığı tekbirleri yükses sesle cemaate duyurmuştur (Buhârî, "Ezân", 67; Müslim, "Şalât", 96). İmamın sesini cemaate duyuracak şekilde yükseltmesi gereklemekle birlikte sesinin zayıflığı veya cemaatin çokluğu gibi sebeplerle ses cemaate ulaşmıyorsa müezzin veya cemaatten bir kişi bu görevi üstlenir. İhtiyaca göre birden çok kişi de mübelliğ olabilir. Tebliğin cevâzı hususunda icmâ bulunduğu ifade edilmiştir. Ancak Mâlikî mezhebinde tebliğin câiz olmadığı, gerek mübelliğin gerekse ona uyanın namazının bâtil olacağı yönünde tercih edilmeyen görüşler vardır. Mâlikîler'in çoğunluğu cumhurla birlikte tebliği câiz görmekte, bazı Mâlikîler ise imamın iznini şart koşmaktadır (ayrıca bk. İKTİDÂ).

Hanefî ve Şâfiîler'e göre imam iftitah tekbirini alırken namaza başlamaya ve bunu cemaate duyurmaya niyet etmelidir; yalnız cemaate duyurma niyetiyle tekbir alırsa namaz sahih olmaz. Aynı şekilde